

ДИАЛЕКТНИ РАЗЛИЧИЯ

Сложните по своя характер различия между българските диалекти могат да бъдат категоризирани и представени в три основни рубрики. Описанието по-долу следва такъв модел.

В рубриката *Фонетика* се описва звуковата система на диалекта. Специално внимание е обърнато на застъпниците на основни старобългарски гласни, тъй като те очертават ясно разграничени ареали.

В рубриката *Ударение* се описват систематични различия в мястото на ударението в сравнение с книжовния език.

В рубриката *Морфология* се описват характерни отличителни черти на съществителните, местоименията и глаголите в сравнение с книжовния език.

* * * * *

ПОГРАНИЧЕН: трънски

Трънският говор е представен в този сайт от три села, Долна Секирна (ДС), Главановци (Г), и Насалевци (Н). Заедно с белоградчишкия говор той е част от по-голямата група на пограничните говори, известни още като „преходни говори“, „у-говори“, „ч-дж говори“, или „белоградчишко-трънски“ говор. Първите два термина произлизат от факта, че те са разположени около границата със Сърбия и споделят редица черти със съседните крайни източни сръбски диалекти, докато следващите два се отнасят към основни диалектни черти споделени със съседните сръбски диалекти.

Който и термин да се използва за тази голяма група диалекти, забележителното е, че има толкова малко вътрешни различия, особено с оглед на факта, че южната група, представена на този сайт от трънския говор (Насалевци, Главановци и Долна Секирна) и северната група, представена тук от белоградчишкия говор (Върбово, Раяновци, Репляна, Салаш и Стакевци), са на сравнителното голямо разстояние един от друг и са разделени от планинска преграда. Тъй като съществуващите различия заслужават отбелязване, двата говора са описани отделно.

Следва списък на особеностите на трънския диалект, базиран на текстовете от трите села. Примерите са взети от текстовете.

Съкращения: с главна буква е означено населеното място, както е посочено по-горе; числото, което следва, показва номера на текста от селото (например Н1 = Насалевци 1, Г2 = Главановци 2), а след многоточието е номерът на реда в текста, където посочената форма се появява.

Фонетика

- Ятовата гласна се явява винаги като /e/.

Примери: *врѐла* (Н1: 87), *лѐп* (Н1: 11), *улѐзну* (ДС2: 3), *цѐлата* (Г2: 7)

- Етимологичното *я* се запазва с много малко изключения.

Примери: *чѐшкy* (Н1: 38), *йѐгнишѐта* (Н2: 117) *повойничѐрке* (ДС1:52) // *чѐкам* (Н1: 71), *едy* (Н1: 46), *йѐли* (Г1: 7)

- Голямата носовка се явява винаги като /y/.

Примери: *сyботy* (Н1: 6), *нѐруку* (Н1: 204), *мyшко* (Г2: 47), *скyпо* (Г1: 114), *мyка* (ДС2: 44).

- Големият ер се явява като /ъ/.

Примери: *дѐж* (Га: 74), *лѐжy* (ДС3: 100)

- Малкият ер се явява като /ъ/. Това пълно сливане е познато само в тази диалектна група.

Пример: *квасъц* (Н2: 76), *дън* (Г1: 32), *овъс* (Г1: 106), *лимъц* (Г1: 106), *стъръц* (ДС3: 81).

- Силабичните плавни съгласни са се запазили. Изключение е застъпникът /у/ на силабичното /л/, който се явява след лабиална съгласна.

Примери: *уръкву* (Н1: 7), *србину* (Н1: 45), *обръчамо* (Г3: 37); *вѣна* (Н1: 199), *кѣца* (Г3: 48) // *пѣно* (Н2: 71), *музѣ* (Н2: 119), *вѣната* (Г3: 26), *музѣли* (ДС3: 14)

- Праславянските съчетания /*tj/ и /*dj/ се явяват съответно като /ч/ и /џ/.

Примери: *нѡчѣм* (Н1: 85), *лѣчу* (Г1: 107); *риџа* (Н2: 25), *рѡџуѣ* (Г1: 111)

- Групата /чр/ + малък ер се явява като /џр/.

Пример: *џрнѡ* (Н2: 21), *џрн* (Г1: 18)

- За разлика от много други български диалекти, епентетичното /л/ е запазено.

Примери: *земл'ано* (Н2: 141), *спрѡвл'айу* (Н1: 12)

- Съгласната /х/ изпада в повечето позиции. Замества се с /й/ след гласна /е/, и с /в/ след гласна /и/

Примери: *ѡро* (Н1: 49), *рѡни* (Н1: 103), *исплѣто* (ДС3: 101); *дрѣйа* (ДС3: 104); *раздѡва* (Г1: 84)

- Пред гласна групата /йк/ се замества с /к'/.

Примери: *мѡк'а* (Н1: 102), *дево̀к'а* (Н1: 109)

- Групата /тй/ се замества с /к'/.

Примери: *пру̀к'е* (Г1: 93), *брѡк'а* (Г2: 43)

- Съгласната /ф/ е заменена с /в/.

Примери: *вамѣлийата* (Н1: 29), *кавѣнце* (Н1: 38), *вѣрн'а* (ДС2: 21)

Съгласната /ф/ не се появява дори като беззвучен алофон на /в/.

Примери: *ѡвце* (Н1: 11),

- Звучните шумови съгласни може да се появяват в краесловието.

Пример: *дѣлъг* (Н1: 216), *бѡб* (Г3: 69), *скрѡб* (Г1: 21), *лѣб* (Г1: 24)

- Меките съгласни са редки и никога не се появяват в членувани имена от мъжки род и в глаголни окончания (за разлика от много други български диалекти).

Примери: *приѡ̀тѣлъ* (Н1: 90), *кѡ̀ну* (Н2: 71).

Меки корелати имат само съгласните /к/, /г/, /л/ и /н/.

- Групата /мн/ е дисимилирана е в /мл/ в начална позиция и във /вн/ в други позиции.

Примери: *млѡ̀го* (Н2: 56) // *стѡ̀вни* (Н1: 58), *гѡ̀вно* (Г1: 109), *тѣ̀вно* (ДС3: 30)

Ударение

- Ударението често се мести върху окончанието при многосрични съществителни от мъжки род.

Примери: *коледа̀ри* (Н2: 72), *ръ̀ка̀вè* (Н1: 224), *со̀борѝè* (DS3: 115)

- Ударението е неподвижно в членуваните форми на едносрични съществителни от мъжки род

Примери: *дъ̀жът* (Г3: 34), *рè̀дът* (Г1: 61)

- При някои прилагателни ударението се мести върху окончанието.

Примери: *го̀ло* (Н1: 175), *дѐбелò* (Н2: 65), *го̀лемò* (ДС2: 21)

- Ударението се мести върху тематичната гласна в еловите причастия, независимо от това има ли силабичен префикс, или не.

Примери: *ора̀тѝла* (Н2: 16), *о̀жѐнѝл* (Н1: 82), *из̀вѝка̀ли* (ДС2: 103), *оста̀на̀ло* (Г3: 40), *стѝска̀ли* (Г3: 45)

Същото преместване се наблюдава в аористните форми, с изключение на формите за второ и трето лице единствено число, в които ударението е начално.

ка̀за̀ (Н1: 54), *дис̀а̀* (Г3: 27), *кр̀стѝмо* (ДС1: 68) // 3.л.ед.ч. *из̀на̀писа̀* (Н2: 10), *у̀пла̀ши* (Г2: 26), *на̀пра̀ви* (ДС2: 18)

- Ударението е **отметнато** в сегашната парадигма на много глаголи от второ спрежение.

Примери: *да̀ри* (Н1: 45), *обѝко̀ли* (Н2: 168), *ум̀о̀рѝи* (Г1: 66)

- Начално ударение в императивните форми.

Примери: *по̀па̀ри* (Н1: 93), *ѝди* (Н1: 180), *по̀ка̀жи* (DS2: 119)

Морфология

- Една от най-интересните особености на трънския говор е тройният определителен член, при който говорещият може с различни форми да изрази близост, дистантност или неутралност по отношение на разстоянието. Тази особеност се среща и в родопските говори, където заема по-голям ареал. Разликата между двата ареала е в това, че в трънския говор близост се означава с . форманта /-в-/, докато в родопските говори тя се означава с форманта /-с-/. Във всички говори с троен член неутралност и дистантност се означават съответно с формантите /-т-/ и /-н-/.

Според публикациите върху трънския говор членовете за близост и далечина се появяват редовно. Нашето впечатление е, че в трънския говор те се използват доста по-рядко отколкото в Родопите: в около три часа записи от Насалевци се срещат само две форми за близост и нито една за далечина. Строго погледнато, няма причини да се твърди, че наличието на член за близост имплицира съществуването на член за дистантност, но това обикновено е факт.

Примери: *момè̀во* (Н2: 10), *малò̀во* (Н1: 213)

- Въпреки че няма примери за тричленна система на показателните местоимения (при която идеята за близост се означава чрез форми с /ов-/, в допълнение към очакваните неутрални и дистантни форми,

означени съответно с /т-/ и /он-/), може да се допусне, че те съществуват в говора, при положение че има адвербиални форми с форманта /ов-/.

Примери: *овакà* (Н1: 46), *ве* (Н1: 151)

- Характерни форми за някои лични местоимения, например:

именителна форма за първо лице единствено число *йà* (Н1: 59)
именителни форми за трето лице единствено число мъжки род *òн* (Н1: 41)
именителни форми за трето лице единствено число женски род *онà* (Н2: 21)
именителни форми за трето лице единствено число среден род *онò* (Н1: 124)
именителна форма за трето лице множествено число *онй* (ДС)
дателна форма за трето лице единствено число женски род *нèву* (Н1: 58)
кратка дателна форма за трето лице единствено число женски род *ви* (Н1: 58), *вой* (ДС2: 120)
дателна форма за трето лице множествено число *н'йм* (ДС2: 125)

- Крайната съгласна се запазва в членуваните форми на съществителни от мъжки род единствено число

Примери: *пустин'акът* (Г3: 29), *дъжът* (Г3: 34), *литакът* (Н1: 230), *зèльникът* (ДС: 123)

- Плураалното окончание за съществителни от мъжки род е /-e/, /йе/ или /-u/.

Примери: *ръкавè* (Н1: 224) // *соборйè* (ДС3: 115) // *коледарй* (Н2: 72)

- Плураалното окончание за съществителни от женски род е /-e/

Примери: *свìрке* (Н1: 48), *тантèле* (Н1: 224), *думе* (Н2: 24), *змййе* (Г1: 75), *пòрте* (ДС3: 17)

- Редовно се използват неноминативни форми на съществителни и прилагателни от женски род **единствено** число и съществителни от мъжки род за одушевени предмети.

Примери: *сва̀дбу* (Н1: 42), *ба̀ницу* (Н1: 43) *кра̀ву* (ДС3: 58), *во̀ду* (Г2: 16); *го̀спода* (ДС2: 151)

Тези форми са резултат от интересно развитието на българския език, който постепенно изгубва всички падежни окончания при съществителните. В предпоследния етап на този процес, съществителните от женски род са имали само две падежни форми (вместо наследените **седем**): именителна и т.н. казус генералис, който наследява формата на винителния падеж (родително-винителен в случая с анимираните съществителни от мъжки род), и е бил използван за всички други значения.

- Интересно следствие от горния фактa посочен по-горе е, че определителният член прибавен към тези форми също има падежни окончания (/ -ту/ за женски и / -тога/ за мъжколичен род).

Примери: *баит̀уту* (Н1: 124), *поп̀атога* (Г2: 26), *дру̀гòтога* (Н1: 39)

- В плураалните форми на прилагателните и причастията се различават всичките три рода, като окончанията са /-u/ за мъжки, /-e/ за женски и /-a/ за среден род.

Примери: *рй̀ци мустàци* (Н2: 40); *тèйе думе* (Н2: 14); *др̀вà д̀лга* (Н2: 58), *еднà селà* (ДС2: 46), *не су̀ умрèла* (ДС1: 14)

- Окончанието за първо лице единствено лице сегашно време е /-м/, освен модалния глагол „мога“, който има окончание /-у/.

Примери: *казу̀ем* (Н1: 69), *ка̀жем* (Н1: 224), *пл̀шиим* (Г3: 18), *пèрем* (ДС2: 94) // *мо̀гу* (Н1: 69, Г2: 36)

- Окончанието за първо лице множествено число за всички прости времена е /-мо/.

Примери за сегашно време: *п̀ра̀имо* (Н2: 52), *т̀ра̀жимо* (Н2: 179) *об̀р̀чамо* (Г3: 37);

Примери за минало свършено време: *из̀д̀камо* (Г2: 50), *ста̀домо* (ДС2: 59)

Примери за минало несвършено време: *им̀емо* (Г1: 10), *чу̀ваемо* (ДС3: 58)

- Окончанието за трето лице множествено число сегашно време е /-у/.

Примери: *от̀иду* (Н1: 38), *ка̀ну* (Н1: 39), *з̀бѝра̀йу* (Н1: 9), *пѝит̀у* (Г3: 45), *кра̀дну* (ДС2: 64)

- Окончанието за второ лице множествено число аорист е /-сте/.

Пример: *об̀р̀ка̀сте* (Н2: 83), *умор̀исте* (Г1: 67)

- Окончанието за трето лице множествено число аорист е /-ше/.

Примери: *иска̀ра̀доше* (ДС2: 45), *из̀ѐдоше* (Г3: 28), *пѝса̀ше* (ДС2: 18)

- Суфиксът *на* изпада в аористните форми и еловите причастия на някои глаголи.

Примери: *сѐде* (ДС1: 51), *т̀р̀гло* (Г1: 126) // [в текстовете липсват примери със запазена *на*]

- Има две различни частици за бъдеще време: *чу* за първо лице единствено число и *че* са всички останали форми.

Примери: *й̀а чу га н̀д̀чем по̀па̀рим* (Н1: 85), *чу облеч̀ем* (ДС3: 107); *че до̀й̀демо* (Н1: 42)

- Отглаголните съществителни завършват на /-н'е/.

Пример: *й̀ѐден'е* (Н1: 12), *к̀рѝтан'е* (Г2: 21), *ков̀ан'е* (Г2: 67)

Литература:

Господинкин, Димитър. 1921. Тръчаните и трънският говор. *Известия на Семинара по славянска филология* 4: 148-211.

Петричев, Димитър. 1931. Принос към изучаването на тръския говор. *Известия на Семинара по славянска филология* 7: 35-75.